

КОРОТЕНЬКА ІСТОРІЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ.

Землі теперішньої Чернігівщини вже тисячу років тому були заселені сіверянами, одним з найбільших українських або руських племен. Літописець каже про них: "сідоша на Десні і на Сеймі і нарокошася сівера". Племя сіверянське займало увесь басейн Десни (окрім хіба її верхівля, де вже перебували кривичи); вододіл Сожа й Десни одділяв сіверянські селища од радимичів, вододіл Оки од вятичів, а на сході Дніпро був гряницею від полян. На південь сіверянські оселі доходили аж до Сули, а далі вже був днкий степ. От як розселились сіверяне коло того часу, коли заснувалася київська держава, коли на Русь-Україну почало приходити християнство з Греції, — одже в X столітті.

Найдавніший літописець, описуючи життя й побут українських племен, вихваляє найбільше полян, які жили в теперішній київській окрузі, а про сусід полянських, про древлян, про радимичів, про вятичів і сіверян каже, що вони жили мов звірі по лісах, їли всяку нечисть, лаялись між собою поганими словами, не було в їх шлюбів по закону, а викрадали собі жінок на игрищах — змовившись хлопці з дівчатами. Треба сказати, що літописець-чернець, який на все дивився з погляду строгої християнської моралі, трохи переборщив, принаймні що-до сіверян, малюючи їх такими дикунами. Принаймні ті високі могили й городища, що їх так багато по Чернігівщині, розказують нам де-що инше про побут сіверян. Городище — це місце колишнього города; звичайно, це буває невелика площа землі, здебільшого круглої форми, обнесена земляним валом. Такі городища збереглися сливе в кожному старому городі, багацько їх по селах, або близько сіл, а де-які й просто лежать у полі. Таке городище єсть у Чернігові — там де тепер Вал, в Новгород-Сіверську (де "Замок"), у Сновську, Ворглі та по інших місцях. Городища стоять на місці колишніх городів. Отже там, у землі, як розкопати, завжди можна знайти останки старого житла. Ще більше таких останків — по могилах, які здебільшого розкидані близько городищ. У словянських племен за поганських часів був звичай, ховаючи мерців, класти їм у домовину не тільки ріжні окраси до одержи, але й всякі потрібні людині за життя предмети, навіть їжу. От через що, розкопавши таку могилу, часом можна знайти чимало такого, що ясно малює нам побут тої верстви людей, до якої належав небіжчик. Таких могил-курганів, де поховано сіверянських мерців з усіма їх причандалами багацько на Чернігівщині. Вчені їх порозкопували, і от що розказали нам ці могили. Біля Чернігова розрито було велику Чорну Могилу, де поховано було якогось сіверянського князя. І от у цій могилі знайдено наче цілий музей усяких предметів, якими володів князь за життя і які вважалися потрібними йому й на тому світі. Знайдено було тут кілька глеків з паленими кістками барана, а крім того ще: бронзову фігурку людини (певно поганського божка), два турячих роги. оббиті срібними бляхами, три залізних шолома з гострими шишаками, три залізних кольчуги, залізний меч з срібним держалом, бронзові щити, дві золоті візантійські монети кінця IX віку,—отже ціле багатство! По інших

курганах знайдено також багато всяких річей, часами досить тонкого, умілого виробу; в багатьох могилах знайдено серпи, а в глечиках зерна жита, вівса, ячменю й пшениці. Одже з цього всього видно, що сіверяне не були принаймні в X віці такими дикунами, як їх малює літописець: вони були хліборобами, як це показують могильні знахідки, були у їх у вжитку всякі предмети не тільки власного домашнього виробу, але й чужоземного, що показує, що вони мали зносини з чужими народами. По могилах частенько знаходять гроші візантійські, арабські й перські. Це свідчить, що з цими народами сіверяне як раз і мали зносини. Що так було справді, знаємо це тільки з могильних розкопок: деякі арабські купці, які приїздили для торгівлі на Русь, полишили дуже цікаві спомини про свої мандрівки; між иншим один з їх на прізвище Ібн-Даст, розказує, як йому трапилось бачити словянський похорон — ховали руські купці свого помершого товариша: то як раз клали в домовину все те, що ми тепер знаходимо і точнісінько так і могилу саму споружали, як бачимо тепер. Звівши все це до купи, можна скласти певний образ побуту сіверян IX-X віків, образ їхньої культури.

Сіверяне були поганами і, як усі словяно-українські племена, вірували в богів — Хорса, Даждь-Бога, Перуна, Стрибога. Вірували в русалок, у водяника, лісовика, домовика — так як ще й досі деякі темні люди вірять; заховалось це, як бачимо, од прадавніх часів. Храмів, ідолів — не було в сіверян: молились своїм богам у полі, в лісі, приносили їм жертви—здобич од своєї праці: з мисливства, з рибальства, з хліборобства. Уже на Київській Русі давно прийнялося християнство, уже почала заводитись христова віра й на Сіверщині по городах, але простий люд ще держався своєї старої віри в богів, русалок то-що, кріпко держався стародавніх поганських звичаїв, а поміж ними і розваг поганських, і за це то й картав сіверян християнський літописець.

Занявши простору площу од Сожа до Сули, сіверяне не вдовольнились нею: тісно здавалось їм у їхній здебільшого лісовій країні; вабив їх одкритий степ, з родючою землею, з безмежним простором, і от вони посувались по-малу все далі на південь. Сіверянські селища доходили аж до берегів Псла, Ворскли й Донця. Один час громада сіверян за приводом свого князя зайшла аж в далекий кут між Азовським та Чорним морями, де тепер живуть наші кубанські козаки, і zaloжили нове князівство Тмутараканське (в кінці IX або в початку X віку). Та тільки хоч і принадно було в степах селитись, але жити було там неспокійно і небезпечно: з південного сходу, з Азії, раз-у-раз тягли ріжні кочові орди, дуже ласі на чуже добро, на чужі достатки. Вони нападали на степові оселі сіверян, грабували майно, палили хати й полонили людей. Набігали такі орди несподівано, боронитись од їх в безлюдному степу було трудно,— отже по-малу доводилось кидати нові займища в степу і одходити назад на північ, тулячись до лісового краю, де лехче захватись од наскоку орди з степів.

В половині VII віку опанували сіверянами хозари і змусили платити собі данину. Хозари жили по-над Доном, та по-над нижньою Волгою. Був се народ дуже жвавий, меткий до торгівлі й до всякого діла. Сіверяне на той час жили ще невеличкими громадами й приборкати їх було не важко. Але хозари не

дуже то їх пригнічували: як описує літописець брали вони дані усього десятину з прибутків і у внутрішні справи не втручались. Залежність од хозарів тяглася аж до 884 – 885 років, коли київський князь Олег покорив їх під свою владу. З того часу й сіверяне стали підлягати київським князям. Памяткою колишнього панування хозарів на Сіверянщині залишилась назва села Козари в Козелецькому повіті.

Уже в IX столітті в сіверян були городи. Першим з цих городів згадується в літописі Любеч (тепер містечко Городнянського повіту над Дніпром)— у 882 році. Коли в 907 році київський князь уклав торговельну умову з грецьким імператором, то згадав зараз після Києва Чернігів і Любеч, як такі городи, на які греки мусіли давати "уклади", себ-то платити дань. Значить, це були найзначніші міста в державі Олега після Києва. Можна думати, що тоді було городів на Сіверщині далеко більше, бо коли вчені заходилися за наших часів розкопувати старі городища на Чернігівщині, то познаходили їх більше, як 130. Чимало городів побудував сто літ пізніше великий князь Київський Володимир, той, що завів на Русі християнство. Щоб оборонити границі своєї землі од наїздів кочовників, він, як розказує літописець, "нача ставити городы по Деснь и по Устры (Острі), по Трубешеве и по Суль, и по Стугнь ...бь бо рать от Печеньги".

Коли князь Володимир прийняв християнську віру од греків у 988 році, то дуже скоро вихрестилися й сіверяне. Входячи часто в торгівні стосунки з Візантією, сіверяне вже й раніше знайомі були з грецькою культурою, з грецькою православною вірою, одже для них, як і для киян перехід до нової віри був не важкий. В 992 році в Чернігові заснувалась своя єпархія з єпископом Ніфонтом (родом — греком) на чолі. Чернігівський єпископ підлягав київському митрополитові, і через те зв'язки Чернігова з Київом укріпилися ще більше. Християнська віра на Сіверщині поширилась дуже скоро й легко. Уже в кінці X віку Сіверщина дала новій вірі великого подвижника — Антонія Печерського, який був родом з Любеча і з малих літ дуже прихилився до побожного життя. Щоб оддати себе виключно на службу Богові, він пішов у ченці і разом з другим сіверянином — Феодосієм з Курська, заложив у Києві славний пізніше Печерський монастир.

По смерті Володимира Святого (1015 року) Сіверщина на якийсь час зробилась ареною боротьби між його синами Ярославом (Мудрим) і Мстиславом. Ділячи перед смертю свої землі між синами, Володимир оддав Мстиславу далеку Тмутаракань, заселену вихідцями з Сіверщини. Мстислав був завзятий вояк, князь сміливий і одважний. Вдачею своєю він дуже нагадував діда —Святослава, що теж усе любив війну і ціле життя своє провів у походах. Мстиславі довелося воюватись з кавказькими народами — ясами й косогами (предками теперішніх черкесів), що нападали на його Тмутаракань. Він уславився своєю боротьбою з косогоським князем Редедою, якого вбив своїми руками на поєдинку, і про цей подвиг згадує співець "Слова о полку Игоря", який родом був напевне сіверянин. Побивши косогів і повоювавши хозарів, заманулося Мстиславі йти добувати князівського столу на далекій рідній стороні. Зібравши військо, пішов він походом р. 1023 на свого брата Ярослава,

що панував у Києві й володів обома берегами Дніпра. Підійшов Мстислав до Києва, але хоч Ярослава на той час не було вдома, але кияне не піддалися Мстиславу і він мусив одійти назад. Але на другий рік він прийшов знов і почав завойовувати Сіверщину. Ярослав пішов йому на зустріч і при селі Листвені (в теперішньому Городнянському повіті) брати стрілися між собою. Ярославу допомогли варяги які прийшли з-за моря з своїм сліпим князем Якуном, а у війську Мстислава було багато сіверян. Почалася завзята бійка. Билися цілий день і ніч. Була страшенна гроза, гремів грім, блискавка світила, ішов великий дощ. Але це не спиноло бойців, і на ранок Мстислав переміг брата. Ярослав утік з варягами, а сліпий Якун загубив свою золототкану керею. Однак Мстислав скоро помирився з Ярославом, і вони умовилися між собою, що всі землі на правому березі Дніпра з Києвом зостануться під Ярославом, а ті, що на лівому — Сіверщина, землі Вятичів, Радимичів і Муроми — одійдуть до Мстислава. З того часу і аж до своєї смерті (в 1036 році) Мстислав жив у миру з братом. Літописець каже, що з часу замирення їх між собою "преста усобиця и мятежь и бысть тишина велика въ земли Руской". Брати разом ходили на ляхів, одвоювали в них частину галицької землі, побрали багато людей у полон, привели бранців до себе й оселили їх на Україні по-над річкою Росю в теперішній Київщині. Мстислав не мав дітей і по його смерті Сіверщина знову одійшла до Ярослава. Незадовго до смерті Мстислав заложив у Чернігові велику кам'яну церкву в честь св.Спаса, але не встиг її докінчити за життя. Коли він помер, то мури було виведено доти, доки можна досягти рукою, сидячи на коні — так розказує про це літописець. Мстислава поховали в цьому храмі.

Опанувавши Сіверщиною знову, Ярослав пильно дбав про неї і в році 1044 заложив на березі Десни город Новгород-Сіверський, який скоро зробився другим по значінню містом на Сіверщині після Чернігова. В 1054 році Ярослав помер і поділив свою велику державу між синами. Сіверщина досталась Святославу Ярославовичу. До його князівства одійшли крім Сіверщини ще землі Вятичів, Радимичів і князівство Муромо-Рязанське. За те південна частина Сіверщини — землі по-над Сулою — одійшла до другого Ярославовича — до Всеволода і склала з себе окреме князівство Переяславське. Це забезпечило Сіверщині на якийсь час спокій од південних кочовників-печенігів і половців, яких мусіли стримувати переяславці. Половці коло того часу насунули великими ордами в наші степи і скоро вся Україна почала зазнавати од їх багато лиха. Вони помалу одрізали Тмутаракань од Сіверщини, і з кінця XI віку зникають в літописах усякі звістки про далекі Тмутараканські осади. В другій половині XI віку на Сіверщині заложено було цілий ряд нових городів: Сновськ, Ніжати́на Нива, Бахмач, Біловіж, Ваїна та ин. Побільшилися й торговельні зв'язки з Візантією, куди сіверянські купці їздили на човнах караванами, спускаючись Десною й Дніпром у Чорне море. Побудовано було тоді й кілька кам'яних церков, руїни од яких збереглися подекуди й до нашого часу, а на місті інших побудовано нові церкви, от як у Чернігові, Новгород-Сіверську, Седневі, с.Старогородці Остерського повіту, та ин.

Князь Святослав уславився своєю вченістю. Це був князь могутий і потужний. Року 1068 вкупі з своїми братами Ізяславом київським та Всеволодом Переяславським побив він кочову орду Торків, так що вони з того часу перестали бути небезпечними для Русі. Але того ж самого року з півдня насунули великі орди половецькі. Вони сплюндрували Переяславщину і підійшли до річки Альти, де починалась гряниця Чернігівського князівства. Ізяслав з Київа, а Святослав з Чернігова рушили на одсіч ворогам. На Альті счинилася битва, але скінчилася нещасливо для наших князів. Обоє мусили утікати. Половці пройшли через усю східну частину Сіверщини, аж до річки Снови і тут тільки пощастило Святославу побити їх 1 падолиста 1068 року. Багато половців потонуло в Снові, а князя їхнього взято у полон. Ця перемога відкрила Святослава голосною славою на всю тодішню Русь-Україну. На прикінці свого життя Святослав посварився з братом Ізяславом, вигнав його з Київа і сів на його місце. Але недовго прожив він після цього і помер у Київі 27 грудня 1076 року, маючи всього 49 літ віку. Незадовго до смерти почав він збиратись походом проти болгарів на поміч візантійському імператору, але не судилось йому вступити в тропу свого прадіда, теж Святослава. Тіло його перевезено було до Чернігова і там поховано в соборі св. Спаса. Ще до того часу, як перейти у Київ заложив Святослав у Чернігові на Болдиних горах монастир в честь Єлецької Божої Матері. Йому хтілося, щоб монастир не уступав своєю величністю печерському монастиреві в Київі; він закликав грецьких майстрів і вони будували головну церкву в монастирі.

Святослав був дуже освіченою, як на свій час, людиною. Він зібрав у себе велику бібліотеку і заохочував до науки своїх бояр. Року 1073 він ізвелів діякону Іоану перекласти з грецької мови на руську книгу грецького вченого на ім'я Василя про різні наукові справи. Книга ця, яка зветься Ізборником Святославовим, збереглася до цього часу. На одній з її сторінок намальовано самого князя Святослава з його родиною, жінкою і п'ятью синами. Святослав з вусами без бороди; на йому й на синах довгі кафтани з поясами, на головах високі сині шапки; на князеві поверх кафтана зелена керея, чоботи теж зелені.

По смерті Святослава почалася довга й завзята боротьба за Сіверщину між його потомками і князями з роду Володимира Мономаха, його небожа. Боротьба ця тяглась мало не сто літ. На останку Сіверщина зосталася в роду Святослава, але під час цієї боротьби од неї одпали північно-східні її володіння і з них зложилися самостійні князівства: Рязанське, Муромське, Брянське, Курське, Трубчевське, Путивльське, Рильське, Новгород-Сіверське, так що властиве Чернігівське князівство в XIII віці складалося з самого тільки міста Чернігова й кількох сел. Сіверщина поділилася на кілька десятків дрібних князівств, які часто сварились і воювали між собою. Найгірше було те, що князі втягали в свої суперечки половців, і ті приходили й пустошили Сіверську землю. Іноді князі закладали між собою спілку і йшли походом на половців у степ, стараючись побити їх в самому їхньому гнізді. Особливо вславився своєю боротьбою князь переяславський, а пізніше великий князь київський Володимир Мономах. Йому вдалось на якийсь час зломити половецьку силу, але по його смерті (1125 р.) половці знову почали плундрувати

Переяславщину й Сіверщину. Року 1185 по весні князь Ігорь Новгород-Сіверський з сином Володимиром та з братаничем Святославом Рильським вибрались у похід на половців. По дорозі до їх прилучився ще князь Всеволод трубчевський і курський. Князі глибоко зайшли в степ, перейшли Донець і розбили передні ватаги половців. Але скоро їх оточили хмарою половецькі орди з усіх боків: три дні билися завзято сіверяне, але на кінці не видержали й кинулися тікати. Але половці більшу частину їх побили, а решту взяли у полон разом із князями. Ледве тільки п'ятнадцятьом воїнам з Ігорового війська пощастило втікти на Русь і розказати про цей страшний погром сіверянського війська. Зажурилася вся Сіверщина, прочувши за таке нещастя. Як каже літописець, "возмятошеса города Посемескіе (по річці Сейму), и бысть скорбь и туга люта, якоже николиже не бывала по всем Посемьи, и въ Новгород-Сиверськомъ, и по всей волости черниговской, князи изымани и дружина изымана, избита; города возставахуть и немило бяшетъ тогда комуждо свое ближнее, но мнози тогда отрекахуся душъ своих, жалующе по князехъ своихъ". Ігорь перебув у неволі цілий рік і на другу весну втік за допомогою вихрещеного половчанина Овлура, а його син Володимир зостався у полоні, оженившись на дочці половецького хана Кончака. Про цей нещасливий похід сіверських князів якийсь поет сіверянин зложив дуже гарну поему "Слово о полку Ігоря". Ця поема являється найкращою пам'яткою нашого давнього письменства.

Неважаючи па боротьбу князів між собою та на половецькі наїзди, громадське життя на Сіверщині розвивалось невпинно, зростала культура, ширилось письменство. Уже в кінці XI віку літопись згадує про кілька десятків городів ва Сіверщині, з котрих деякі існують і до сього часу, на тому самому місті, під тією ж назвою; деякі з них тільки зробились звичайними селами або містечками. З-по-між цих городів значнішими були: Глухів, Ропеск (тепер село Новий Ропськ, Новозибківського повіту, Короп, Старий Глібов (тепер село Остерського повіту), Всеволож (село Сиволож, Борзенського повіту), Воргол (село Глухівського пов.) та інші.

Людність Сіверщини, як і по всій тодішній Русі-Україні за тих часів, поділялась на кілька станів (сословій). Вищим станом були бояре, старші дружинники князя, з якими князь радився про всі важніші справи і яким доручав керувати військом, правити краєм, судити. Молодші дружинники звались отроками, або слугами княжими. Окрім княжих бояр, були бояри земські, люде більш заможні й поважні у громаді, звали їх також "старцями градськими". Решта населення звалась просто "люде". або "люде молодші". Селяни називалися "смердами"; вони обробляли власну землю, а князю платили тільки податок. Сільські громади самі порядкували в себе. Були й невільні люде - "хлопи".

В першій половині XIII віку Сіверщина разом з усіма русько-українськими землями зазнала страшного погрому од нових кочовиків, які прийшли зі сходу, з азійських степів,— од татар. Року 1239 пройшли татари через землю вятичів і підступили тяжкою силою, як каже літописець, під город Чернігів. Князя чернігівського Мстислава Глібовича не було на той час вдома.

Але він, довідавшись про облогу Чернігова, не злякався татарської сили, зібрав військо з сусідніх уділів і рушив на допомогу. Під Черніговом сталася люта бійка. Мстислава було побито і він утік аж на Угорщину. Татари спалили город, поруйнували й сплюндрували, що могли. Княгиня Домникія не схотіла живцем оддатися в татарські руки і кинулася на землю з високої дзвіниці коло Борисо-Глібського собору. Другого по Мстиславові князя — Михайла татари викликали в Орду на поклон хану Батию і тут замордували його за те, що він не схотів виконати деяких поганських обрядів татарських. Убито було й боярина Федора, що був при князі.

Після татарського погрому Сіверщина дуже підупала. Городи й села були попалені, люде порозбігались і ховалися по лісових пущах і нетрях. Країна розпалася на зовсім дрібні й незначні князівства, і осередок політичного життя Сіверщини переходить з Чернігова й Новгород-Сіверського на північ, до Брянська й Карачева. Княжа власть тратить помалу свою силу, натомість зростає вага віча, на якому люде вирішали свої важніші справи. Південна частина Сіверщини лежала зовсім пустою, і знову почала заселятись аж геть пізніше — вже в XVI столітті.

Користуючися з упадку Сіверщини та з її безсилля, підгорнув її під свою руку литовський князь Гедимин. Року 1320 заняв він Чернігів, а скоро по тому й всю Сіверщину. Але литовці не порушували місцевого життя в його внутрішніх розпорядках, не чіпали віри, ні звичаїв, а ні мови. Одже наші люде куди охотніше схилились під литовську власть, аніж під татарську. Тимчасом на півночі склалось потужне й міцне князівство Московське, воно скупчило біля себе потроху всі землі, заселені великорусами, й почало зазіхати на сусідні землі білоруські й українські, які були під Литвою. Між Москвою й Литовською державою починається змагання, яке тягнеться більше, як сто літ. Боротьба йде головним робом за панування над Сіверщиною. В 1386 році Литва поєдналася з польським королівством. Литовський князь Ягайло оженився на польській королівні, прийняв польську корону й вихрестився в католицьку віру. Під впливом цього поєднання литовські князі, як і раніше ставилися байдужо до православної віри своїх підданців на Білій Русі й на Україні, почали давати перевагу католицтву й старатись увести його й на Сіверщині. Так само почали вони помалу переминяти давні громадські порядки на Сіверщині й приборкувати сіверських князів, яких спочатку були полишили на їхніх уділах. Це мабуть було причиною того, що Сіверські князі почали тягти сторону Москви в її боротьбі з Литвою і р. 1508 Сіверщина одійшла до Москви. Забравши в свої руки Сіверщину, Москва заходилась одразу касувати її старі громадські порядки, поскидала князів, заборонила сходитись на віча і настановила по городах своїх воєвод. Се видно не дуже подобалось сіверському людові, бо коли на початку XVII століття почався на Московщині заколот і в Сіверщиму прибув з Польци претендент на Московське царство, який називав себе царевичем Дмитром, ніби-то сином Івана IV-го — то багато людей з Сіверщини пристало до його і допомогло йому скинути царя Федора Годунова й самому захопити царський престол.

Одначе згодом Польща з Литвою подужали Москву і р. 1619 (по

Деулінському замиренню, потверженому в році 1634 Поляновською умовою) одірвали Сіверщину од неї. Не довго попанувала цим разом Польща на Сіверщині, але встигла позаводити в усьому свої порядки і таки значно поширити свій вплив на громадське життя в краї. Одібравши Сіверщину на себе, польський уряд в 1620 році прислав своїх комісарів "на ординацію замковъ одъ Москвы рекуперованыхъ, для одбирання замковъ съверскихъ одъ Москвы, такъ тежъ и для ревидовання правъ одъ людей стану духовного, яко і дворянъ, сыновъ боярськихъ, якъ зачимъ хто всякіе добра ойчизніе держить" — так писано було в урядовій грамоті. Окрім документів, які могли свідчити про належність маєтків певним особам, комісари розпитували місцевих старожилів про межі маєтків і ґрунтів, і тоді вже затверджували за власниками показані в документах володіння. На підставі комісарських "листів" власники одержували потім королівські універсали на маєтки. Окрім осіб "духовного стану" та "сыновъ боярськихъ" дістала землю й та частина людности, що призначена була для "замкової прислуги" під назвою "козацких корогвъ". Кожний такий козак, що служив на своїм коні, одержував ґрунтової (садибної) землі "мъры мърнической впрокъ шнуръ единъ", а полевої землі по чотири "уволоки". Решта землі була роздана польській шляхті, що понаїздила з глибини польської держави. Значні польські пани — магнати одержали дуже великі обшари землі, а менша братія, за протекцією магнатів одержувала маєтки середнього розміру. Чернігівщина й Новгород-Сіверщина склали одне воєводство Чернігівське, а Стародубщина відійшла до воєводства Смоленського. Понаїздило чимало польських урядовців, які й порозібрали адміністраційні посади в нових урядах. Разом з ними приїхали й представники католицької релігії — ксьондзи й ченці: єзуїти та домінікане. В Новгород-Сіверському й у Чернігові засновано було домініканські кляштори (манастирі). Разом з католицтвом заводили й унію, яко віру, до якої православні українці лехше могли б приставати. Старий Іллінський манастир у Чернігові перейшов до рук уніятів. З-поміж польських панів, які підіставали величезні маєтки, значнішими були Миколай Абрамович та Олександр Пісочинський. Першому належав цілий Мглинський повіт, а другому — частина Стародубського, трохи не весь Новгород-Сіверський і Глухівський. Селяне мусіли одбувати на поміщиків повинности: платити грішми "чинш" і "дякли" хлібом, а також певне число робочих днів роботи на панському полі.

Було заведено суди "гродські", в яких розглядалися справи карні (уголовні), "земські" суди, в яких судилися по справах цивільних, і суди "підкоморські" де розглядалися справи земські. Головним містам: Чернігову, Ніжину, Новгород-Сіверському і Стародубу надане було маґдебурське право, себ-то право порядкувати самим своїми справами через виборні уряди, не підлягаючи зовсім королівським воєводам. Громадський лад і порядок за польського панування стали кращі ніж було під Москвою, але цей лад було збудовано на поневоленні народніх мас, на панському праві, яке було вигідне для людей заможних, значних, а не для простих, через те цей лад не міг бути твердим, бо не мав під собою ґрунту. Як тільки налетіла буря повстання Богдана Хмельницького, то він упав і розсипався.

Треба ще згадати кілька слів за південну частину Сіверщини, за теперішні повіти (скорійше за їх південні частини)- Остерський, Козелецький, Ніжинський, Борзенський і Конотопський. Вони zostавались під Литвою увесь час од 1320 року і не перейшли до Москви в 1508 році. Ці землі по своїй природі нічим незахищені з опівдня, од степу, найбільше були спустошені під час татарського погрому. Вони лежали облогом, пустою аж до початку XVII століття. Вважалося, що вони належать каневським міщанам, але канівці не мали тут своїх осель, се були тільки їхні "уходи", куди вони приходили здобувати звірину й рибу по малих річках. Тяглись ці уходи по московську гряницю до Путивля. Київські міщани й собі виходили на полювання й на всяку здобич на ці уходи, і через те в їх з канівцями часто бували сварки. Діло доходило аж до самого короля. Року 1576 король Стефан Баторий прислав грамоту до "всѣх жилцов киевскихъ, чтобъ мѣщанамъ каневскимъ въ земляхъ, водахъ и угодыахъ ихъ, которые держатъ по самой Путивль, перешкоди не чинили". Аж по самий Остер і Сейм з південної сторони була пустка, дикий степ, і тільки на північ од цих річок починалися селища людські, тулячись під захист річок і лісів. Найлучче була захищена природою — лісом і водою північно-східня частина Сіверщини, трьохкутник між Сеймом і Десною, і тут скоро почало відбудовуватись нове життя на старих руїнах. Вже в першій половині XVII віку бачимо тут міста – Короп, Кролевець, Глухів. Але населення в них було дуже рідке. Як слід почала заселятись на ново Сіверщина вже в другій половині XVIII віку, по скасуванні польської власти.

Лядську неволю терпіла Сіверщина не довго. Звістка про перемогу Богдана Хмельницького над поляками в маї 1648 року швидко облетіла лівий беріг Дніпра од Полтави до Почепа, а за звістками незабаром з'явилися й перші загони козацького війська. Лютий ворог українського народу князь Ярема Вишневецький мусів покинути з своїм військом Лубні, де був осередок його величезних маєтностей на Полтавщині і через Сіверщину, повз Чернігів і Любеч подався за Дніпро на Полісся. Повставший нарід пограбував його маєтки і купами почав приставати до козацьких загонів. Козаки рушили на Стародуб і Новгород-Сіверський. Поляки, що седіли в цих містах, почали готуватись до одсічі: поправляли мійські мури, сипали вали, копали окопи. Але вже 10 червня 1648 року козаки взяли Новгород-Сіверський; Стародуб здався без бою, а за ним і Почеп. Та ось прийшов наказ від Хмельницького, щоб козацьке військо, що очищало Сіверщину од ляхів, рушило до нього на правий беріг Дніпра. Війська цього набралось вже тисячів на тридцять. Як тільки козаки вийшли з Сіверщини, поляки знову захопили Новгород-Сіверський, Стародуб, Почеп і Погар. Тимчасом Хмельницький, побивши самого короля Яна-Казимира під Зборовом у Галичині, замирився з ляхами. На підставі умов з Хмельницьким польські пани могли вертатись до своїх маєтків. Вони й почали використовувати це право й стали примушувати селян, своїх колишніх підданих одбувати панщину. Тимчасом обставини для України склались нещасливо. Поляки не додержували зборовської умови і довелось почати з ними нову війну. В цій війні українське військо було побите літом 1651 року під Берестечком на Волині, через зраду кримського хана. Для

оборони Сіверщини Хмельницький полишив у Чернігові полковника Небабу, найменувавши наказним гетьманом. В його було 20 000 війська. Коли стало звісно про погром українського війська під Берестечком, литовський гетьман Радивил рушив із своїм військом на Україну з Білої Русі через Сіверщину. Він вислав передову частину до Лоева, де була переправа через Дніпро. Переправу обергало триста козаків. Литовці заскочили їх несподівано і побили всю залозу. Кілька людей втікло й прибігло до Небаби в Чернігів сповістити про прихід ворогів. Небаба зібрав тисяч п'ятнадцять козаків і рушив на зустріч Радивилу. Під Ріпками (теперішнє містечко Городнянського повіту) зішлись козаки з литовським військом. Радивил обійшов Небабу з-заду і вдарив на його тоді, як козаки билися вже з другими відділами литовського війська. За кілька годин козаки полягли мало не всі. Небаба оборонявся, як лев, але й він наложив головою разом з своїм братом. Недобитки козацького війська втікли у Чернігів. Литовці заняли всю Чернігівщину й страшенно спустошили край. Три роки стояли польські й литовські залози на Сіверщині і тільки р.1654 повиганяв їх ніжинський полковник Іван Золотаренко разом із своїм наказним Єрем'яном. З того часу ляхи не вертались уже в північну Сіверщину ніколи.

Визволившись з під польської кормиги, Сіверщина зложила з себе козацькі полки Чернігівський і Ніжинський. Але по смерті полковника Небаби якийсь час Чернігівський полк не існував, бо його землі було дуже спустошено під час боротьби з литовцями й поляками. Ціла Сіверщина становила собою один Ніжинський полк, на чолі якого стояв Іван Золотаренко, шурина Богдана Хмельницького, що почав іменувати себе полковником Ніжинським "і всього Сівера". Але коли в 1663 році на Чорній Раді під Ніжином обібрано за гетьмана Івана Бруховецького, то новий гетьман поділив Сіверщину на три полки: новий — Стародубський, до якого належали теперешні повіти: Суражський, Мглинський, Новозибківський і Новгород-Сіверський; полк Стародубський ділився на 9 козацьких сотень*; Чернігівський Полк знову зробився самостійним, обіймаючи собою теперішні повіти: Чернігівський, Городнянський і Сосницький, в йому було 16 сотень**; до Ніжинського полку ввійшли повіти: Ніжинський, Борзенський, Конотопський, Кролевецький, Глухівський і частина Козелецького. Ніжинський полк мав 20 сотень***. Остерський повіт і друга частина Козелецького одійшли до Київського й Переяславського полків. Такий устрій зберегла колишня Сіверщина аж до 1785 року.

*Полкова Стародубська, Шептаковська, Погарська, Почепська, Мглинська, Дроковська, Поповогорська, Бобовицька й Топальська. Пізніше Бобовицьку й Поповогорську сотні було скасовано, а натомість згодом повстали нові сотні Бакланська й Новомістська.

** Полкова Чернігівська, Вибельська, Слабинська, Білоуська, Роїська, Любецька, Городнянська, Седневська, Березненська, Столинська, Синявська, Киселівська, Мінська, Віолінська, Сосницька й Понурницька.

*** Чотири сотні полкові — Веркіївська, Дівицька, Заньковська, Івангородська, Прохорська, дві сотні Борзенські, Шаповаловська, Бахмацька, Поповська, Конотопська, Батурицька, Новомлинська, Коропська,

Кролевецька, Глухівська, Вороніжська й Янпольська.

На Переяславській раді 1654 року було постановлено, що Україна вступає під протекцію Московського царя, задержуючи автономію в своїх внутрішніх справах. Але дуже скоро Москва почала вкорочувати цю автономію, прямуючи до того, щоб приборкати Україну й прибрати її до своїх рук. На основі переяславської умови царські воєводи мали право сидіти тільки в Києві та Чернігові, і москалі одразу поставили там свої залоги. За гетьманування Юрія Хмельницького прислано було воєводу в Ніжин, а в 1663 році гетьман Бруховецький, запобігаючи царській ласки, умовився в Москві, що воєводи мають бути ще в Стародубі, Новгороді-Сіверському, Глухові й Батурині. Воєводи почали втручатися в місцеве життя, у внутрішні розпорядки на Україні, навіть вмішувались в справу вибору гетьманів.

Після Богдана Хмельницького південна Сіверщина ще деякий час була театром війни. В 1659р. гетьман Іван Виговський повстав проти Москви і почав вигонити московське військо з України. Царський воєвода князь Трубецкой вирушив проти Виговського і обложив Конотоп, де зачинився ніжинський полковник Грицько Гуляницький. Два місяці облягали його москалі, обстрілюючи місто з гармат і не раз пробуючи добути його приступом, але Гуляницький успішно оборонявся з своєю невеличкою, але хороброю залогою. Тимчасом на поміч вирушив гетьман Виговський з козацьким і татарським військом. Під селом Соснівкою недалеко од Конотопа напав Виговський на москалів ранком 28 червня. Сталася завзята бійка. Татари обійшли москалів з-заду, а козаки приперли їх до переправи через болотняну річку Куколку. Московське військо було геть чисто розгромлене. Тридцять тисячів москалів полягло в бою, а багато попало в полон. Князі Пожарський і Львов були взяті у полон. Решта війська кинулась утікати, одступаючи на Путивль. Та тільки ця перемога мало принесла користі Виговському: просте козацтво й селянство не довіряло йому, вважаючи, що гетьман обстоє інтереси старшини козацької, а не простого люду, та й спілка Виговського з поляками була народові не до вподоби. Не піддержаний народніми масами Виговський мусів утікати на правий беріг Дніпра, а на Лівобережжю знову запанувала Москва. Якийсь час правив лівобережними козаками полковник переяславський Яким Сомко, але на Чорній Раді під Ніжином в липні 1663 року козаки його скинули, а гетьманом обібрали Івана Бруховецького, якого піддержували запорожці й "чернь" козацька, як називали тоді просте козацтво. Проти Сомка, котрого вважали проводирем старшинської партії, прості козаки були дуже обурені: його схопили, забили в кайдани, судили ніби за зраду і одрубали голову. Разом з Сомком страчено й ніжинського полковника Василя Золотаренка й ще кількох людей з старшини. Царський воєвода Великогагин піддержав Бруховецького і признав од імені царя гетьманом;

Тимчасом Польща зробила ще одну спробу вернути собі лівобережну Україну. В падолисті 1663 року король Ян-Казимир переправився з військом через Дніпро коло містечка Ржищева й рушив на Сіверщину. По дорозі ляхи взяли Вороньків і Баришполь і дійшли до Остра. Козаки завзято обороняли

місто, але поляки змусили їх виступити й одійти до Чернігова, а місто здалося на королівську ласку. З початком 1664 р. король рушив далі. Задержало його на кілька часу містечко Салтиково-Дівича. Мешканці його уперто оборонялися, не зважаючи на сильне бомбардування й атаки польського війська. Зате ляхи, коли добули містечко, то вирізали всю людність, не милуючи ні жінок, ні дітей. Усього загинуло коло десяти тисяч народу в цій різанині. Король дійшов до Глухова, спустошивши по дорозі майже увесь ніжинський полк. Глухів був дуже добре укріплений і в йому зачинилися козаки під командою глухівського сотника Дворецького. Поляки покопали кругом міста шанці й почали вести систематичну облогу. Кілька разів штурмували вони Глухів, копали підземні галереї й зривали міські вали порохом, але козаки одбивали всі приступи. Багато ляхів полягло тоді під глухівськими валами. Поки король старавсь добути Глухів, наблизився гетьман Бруховецький з лівобережними козаками. Мусів король зняти облогу й стрічати козаків у чистому полі. 30 січня скінчилася битва. Спочатку полякам удалося одбити козаків і одігнати од свого табору, але над вечір козаки вдарили на ляхів знову і, як оповідає літописець, зломали й розпорошили їх так, що одні "в обоз свій заледво ухопилися, а другії й в обоз не потрапили." Король покидав свої гармати і мортири, багацько військового припасу й мало не весь обоз і спішно подався до Новгород-Сіверського. На той час надійшло в поміч українському війську свіже московське військо під командою Ромодановського. Москалі погнались за королем, але він встиг по льоду перейти Десну коло села Пироговки; спробували були поляки захопити Новгород-Сіверський, але городяне не пустили їх до себе. Поляки стріляли по місту з гармат, ушкодили новгород-сіверський монастир, але міста не добули. Король із рештою свого війська подався через Стародубщину на Литву. Так скінчився останній польський похід на Сіверську Україну. Вона залишилася під Москвою.

Ще раз спробував був одбити її од Москви правобережний гетьман Петро Дорошенко. Року 1669 прийшов він з своїм військом на Полтавщину і скинув Івана Бруховецького, од якого одкинулися козаки й поспільство за те, що він підлабузнювавсь до Москви і допустив московських воєвод на Україну. Дорошенко, як кілька років перед тим Виговський, вигнав москалів з України, але не вдержав у своїх руках влади над лівим берегом. Як тільки він виїхав звідси у свій Чигирин, полишивши наказним гетьманом чернігівського полковника Демка Многогрішного, цей зараз же почав зноситись ізнову з Москвою. Він скликав раду в Новгород-Сіверському і на цій раді старшина поставила знову піддатися під московського царя. Многогрішного обібрали за гетьмана і він почав називати себе гетьманом Сіверським. На початку 1669 року в Глухові було скликано раду. На цій раді лівобережні козаки обібрали Многогрішного гетьманом і постановили бути "у вічному підданстві в царя": згодились, щоб московські воєводи стояли не тільки в Києві та Чернігові, але й по менших городах-у Ніжині, Переяславі та др. 6-го марта старшина підписала умову, яка звісна в історії під назвою глухівських статей.

Новий гетьман став жити в Батурині, сотенному містечку Ніжинського полку. Батурин з того часу зробився гетьманською столицею. Після Много-

грішного в ньому проживали гетьмани Самойлович і Мазепа.

Як уцухли війни й військові чвари на Лівобережжю, тут почали помалу встановлятися нові громадські порядки. Коли лівобережню Україну визволено було з-під лядської кормиги, то всі люде на початку зробились вільними й рівними, бо всі попередні привелеї пансько-шляхетські шаблею козацькою були скасовані, як казали тоді люде. Але по-малу почало заводитись нове панство — старшина козацька. Більша частина шляхти, як чужої польської, так і своєї української, православної, поутікала в Польщу, або загинула підчас народного повстання. Одначе були й такі, що поховались, або навіть поприс-тавали до козацького війська. Коли пройшла перша завирюха, то ця шляхта почала звертатись до гетьманів, а потім і до царів, прохаючи, щоб за нею були потвержені права на її давні маєтності. І гетьман й царі видавали їм на це універсали й грамоти. Разом з шляхтою почали закріпляти за собою ґрунти й маєтності і монастирі. Гетьмани щедрою рукою роздавали їм цілі села. Тимчасом з-поміж простого рядового козацтва почала вибиватись наверх стар-шина козацька. Й вона почала випрохувати в гетьманів ґрунти й маєтності "за службу". Всі уряди в козацькому війську були виборні; старшина не тільки командувала військом, але й правила краєм: сотник правив сотнею, себ-то всією територією своєї сотні, а полковник правив полком, себ-то усією зем-лею, що звалась полком. Вищим урядом була військова або генеральна канцелярія, котрою завідував писарь генеральний, а найвищим судом був генеральний суд, на чолі якого стояв генеральний суддя. В полку була полкова канцелярія й полковий суд. Гетьман був правителем усього краю й головою всього козацького війська. Його, так само як і всю старшину, вибирали "вільними" голосами на раді. Але дуже скоро зробилось так, що стала вибирати сама старшина і, розуміється, тільки зпоміж своєї братії. За свою службу на уряді старшина одержувала маєтності, які називались ранговими: цими маєтностями і гетьман, і полковник, і всякий инший старшина користувались доти, доки справляли службу; коли ж складали з себе уряд, або вмірали, то маєтності переходили до инших рук. Одначе старшина дуже рано, ще за перших гетьманів, почала діставати маєтності за військові заслуги; одержуючи універсал на якусь маєтність, старшина одержував і право на "послушенство" собі селян, які жили на ґрунтах наданої йому маєтності. Послушенство це виявлялось спочатку в тому, що селяне мусіли виконувати деякі повинности що-до свого "державця": сипати греблі, косити сіно й возити дрова. Але згодом державці стали примушувати своїх "підданих" одбувати панщину й платити «чинш», себ-то постачати їм натурою певне число продуктів, або сплачувати грішми: од робочого коня, од вола, од козака - певну суму грошей на рік.

Так потроху старшина козацька й монастирі привернули собі в послушенство всіх посполитих, себ-то селян, на Гетьманщині, і чим далі, то це послушенство ставало важчим і переходило в справжнє кріпацтво. Заволодівши всіми селянськими ґрунтами й повернувши поспільство собі у підданство, старшина почала добиратись і до козачих ґрунтів. Бувало й так, що козаків силоміць повертали в посполитих, а деякі козаки, щоб позбутись

важкої й небезпечної служби у війську, сами вписувалися в посполиті й робились "підданими" якогось державця з-поміж старшини.

Міські (городські) громади підлягали полковникам або сотникам. Тільки деякі значніші міста користувались, так званим, магдебургським правом, не залежали од полковників і поряdkувались у себе виборними магістратами. Таких міст на всю Гетьманщину було одинадцять, з них на Чернігівщині були такі: Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Остер і Козелець.

Мало по малу на Гетьманщині встановилися порядки, які дуже нагадували собою Польщу; місце прежньої шляхти заняло козацьке товариство, з якого виділилося своє панство або старшина; це панство обернуло вільних спочатку селян у своїх підданих і чим далі, то все більше це підданство наближалось до справжнього кріпацтва. Не диво, що простий люд перестав дорожити тією автономією, яку мала Гетьманщина од Москви: він бачив, що з тої автономії користь була тільки старшині, яка верховодила усім в краї і, говорячи за вольности козацькі, мала на увазі волю й привелеї тільки для себе. Через те то селянство й просте козацтво дуже мало піддержали гетьмана Мазепу, коли той задумав за поміччю шведського короля Карла XII-го скинути з себе московське підданство і зробити Україну незалежною державою. Простий нарід уже не довіряв старшині й думав, що вона дбає тільки за себе.

"Шведчина", або похід шведів на Україну, була останнім актом довгої боротьби козацтва за автономію края. Вона дорого обійшлася нашій Чернігівщині. Мазепа й той гурт старшини, який задумав здійснити свій намір — скинути панування Москви, скористувавшись з її небезпечного становища в боротьбі з Швецією,— держали у великій таємниці, і коли в осени 1708 року король Карл XII повернув з своїм військом з Білої Руси на Україну, замість того, щоб іти просто на Москву, для всіх це було несподіванкою. Мазепа зовсім не хотів, щоб шведи прийшли на Україну і щоб вона зробилась ареною війни; він бажав, щоб доля України була вирішена під Москвою, але Карл з яким він уже два роки вів потаємні зносини, несподівано рушив на південь, і в жовтні 1708 року шведи вже вступили в Стародубщину. Царь московський Петро йшов з військом за ними, а друге військо под командою генерала Меньшикова вирушив до Батурина — на поміч гетьманові. Становище Мазепи зразу стало скрутне. До останнього моменту мусів він удавати вірного прихильника Москви; козацькі полки були розкидані по усій Гетьманщині, чимало козаків було в поході з московськими військами. Оголосити повстання завчасу не було змоги. Народ на Сіверщині не знав з якими замірами йдуть шведи на Україну і хоча шведи не робили нікому кривди й утиску, а москалі, одступаючи через Сіверщину, своїм звичаєм нищили все й палили, а людей мордували,— страх обходив людність і всі, хто міг утікали й ховались.

Коли Меньшиков підійшов до Батурина зовсім близько, і таїтись далі не було змоги, старий гетьман покинув у Батурині залогу під командою полковника Дмитра Чечеля, а сам з п'ятью тисячами козаків рушив королеві на зустріч. 25-го жовтня переправивсь він через Десну коло містечка Оболоня, а

28-го вже сполучився з королем в селі Горках над Десною. Тимчасом Меньшиков з великим військом обложив Батурин. Два дні добували москалі Батурин, але нічого не змогли зробити; козаки й городяне завзято одбивали штурм, а начальник артилерії Кенігсен влучно бив москвинів з гармат. Але знайшовсь серед українців підлий зрадник, прилуцький полковий старшина Іван Ніс: він одкрив ворогам, що в батуринській стіні єсть потайний вихід, і москалі вночі поодинці почали пробиратись в Батурин. Зогледів їх один діякон з дочкою: вони кинулись боронити вхід, а з ними й купка людей, що спостерегла лихо; але герої загинули в нерівній боротьбі, а тимчасом москалі вдарили новий штурм. Дві години йшла завзята бійка і, нарешті, москалі вломились в місто. Далі боротись не було змоги: місто здалось, і тільки декому вдалося врятуватись, втікши заздалегідь. Меньшиков зараз дав знати про здобуття Батурина царю Петрові, який стояв на той час з військом у містечку Вороніжі в 60 верстах; він питав царя, що робити з містом. Царь одповідав, що нехай робить, що хоче. Тоді Меньшиков звелів вирізати всіх до ноги, а місто спалити й зруйнувати. Почалася варварська різанина: москалі убивали всіх без розбору старих і малих, жінок і немовлят. Калюжи людської крові стояли на вулицях і майданах. Потім запалили місто і валяли стіни, щоб і сліду не зосталось. Прекрасна гетьманська столиця загинула в крові й огні. Тільки де кого з старшини, кого встигли захопити в полон, залишили в живих з тим, щоб потім у Глухові замучити вже з спеціальним московським варварством; так загинули Дмитро Чечель і старшина Фридрих Кенігсен, тяжко поранений, вмер у дорозі. Тоді над його трупом москалі зробили "казнь" через колесування те, що зазнали його нещасні живі товариші. Меньшиков звелів привязати тіла замученої старшини до дошок і пустити по Сейму за водою, щоб вони подали людям вістку про долю Батурина.

Зробивши своє злеє діло, москалі мусіли утікати, бо вже наступали з півночі Карл з Мазепою. 12-го падолиста вони вже переходили Сейм коло Батурина. Страшне видовище відкрилося їхнім очам: усе обернулося в купи вугля й щебню; повітря було отруєне смородом од гниючих і пів-осмалених трупів людей і худоби; од смороду не можна було дихати. Ревно плакав Мазепа, дивлячись на таку руїну.

Шведсько-українське військо рушило далі на південь, на Полтавщину. Залякані козаки Сіверщини були скликані на раду в Глухів і тут під московським обухом вибрали гетьманом стародубського полковника Івана Скоропадського, людину несміливу і нерішучу. Доля війни вирішилась влітку 1709 року під Полтавою. Зменшене й потомлене в тяжких походах шведське військо було побите у-двоє численнішими москалями, і Карл з Мазепою мусіли тікати в Туреччину. Тепер Москва всією своєю вагою налягла на нещасну Гетьманщину. Ще поки шведи з Мазепою стояли на Україні, царь Петро розсилав свої брехливі грамоти, впевняючи, що буде додержувати всіх старих вольностей козачих. Але після Полтави він покинув усякі церемонії і виявив своє справжнє обличчя азійського варвара. Од автономії Гетьманщини скоро залишилася тільки сама тінь. Петро почав роздавати землі на Україні своїм генералам. Меньшикову дав містечко Почеп і містечко Янполь з цілими

округами, а Меньшиков до того прирізав собі Бакланську й Мглинську сотні; Шафірову дав містечко Понорницю (Кролевецького пов.) й кілька сел; потім роздав іще кілька маєтностей. Полковників замість попереднього вибірання Петро почав призначати сам — і навіть не з українців а з москалів; так в ніжинський полк призначив полковником Петра Толстого. З 1712 в Чернігові, Глухові, Ніжині й по багатьох селах і містечках поставлено постійні московські залоги, а населення мусіло содержувати їх своїм коштом. Москалі чинили людям багацько кривд і насильств, але оборони не було де шукати: всі були залякані. Столицю гетьманську перенесено до Глухова — близько московської границі. Тут поставлено також сильну московську залогу. Щоб зменшити козацьку силу й ослабити, загадав Петро висилати козацькі полки й в далекі походи й на тяжкі роботи: у Фінляндію копати окопи, на Ладожське озеро — рити канали, будувати на болоті Петро-Павловську фортецу в Петербурзі, копати канал між Волгою й Доном, будувати оборонну лінію в степу по-над річкою Орелю. Кілька десятків тисяч козаків загинуло од холоду, од голоду, од тяжких хвороб на цих каторжних роботах; до-дому вертались каліками й слабими. Коли помер гетьман Скоропадський, царь заборонив обірати нового гетьмана, а замість його установив "колегію малоросійську" з шости осіб — трьох москалів і трьох українців; старшим в колегії — "президентом" її призначив бригадира Вельямінова. Козацька старшина вирядила до Петербургу депутацію клопотатись про повернення прежніх порядків. На чолі депутації стояв наказний гетьман, полковник чернігівський Павло Полуботок. Але Петро звелів арештувати депутацію. Полуботок так і помер у тюрмі.

По смерті Петра трохи полегшало Гетьманщині. Було дозволено обібрати гетьмана й вибрано було старого Данила Апостола, полковника мазепинських ще часів. Але по його смерті в 1734 році знову замість гетьмана призначено правити краєм Генеральну Військову Канцелярію з трьох українців і трьох москалів. Вона правила Гетьманщиною до 1750 року, коли знову дозволено вибрати гетьмана Кирила Розумовського. Він був простий козак з села Лемешів під Козельцем, але досяг такої чести через свого брата Олексія, котрого вподобала цариця Єлисавета і з придворного співака зробила вельможею, графом, а потім навіть одружилася з ним потаємно. Кирило Розумовський був останнім гетьманом.

За часів Апостола й Розумовського зовсім уже встановилися панські порядки на Гетьманщині. Старшина козацька мало уже думала про автономію, про вольности колишні, вона дбала тепер тільки за те, щоб зрівнятися в правах з московським дворянством, щоб закріпити за собою маєтності й держати в кріпкому послушенстві селян. Стараючись у всьому порівнятися з дворянством московським, старшина почала помалу переймати його звичаї, одєжу, мову, так що до кінця ХУІІ століття молоде українське панство, прежня старшина козацька, геть чисто обмосковилася і вже навіть мовою різнилася од простого українського люду—козаків, міщан і селян.

За гетьманування Розумовського старшина почала проводити деякі реформи в краю, звичайно, дбаючи поперед усього про те, щоб зміцнити свою

власть і свій вплив у краї. Року 1763 зроблено було перший поголовний перепис люду і офіційно обмежено право селян переходити вільно на життя з одного села в друге. Тоді ж було відділено цивільну (громадянську) власть од військової і встановлено суди, які існували на Україні за польських часів перед Хмельницьким — суди земські, городські і підкоморські, на основі Литовського Статуту. Гетьманщину поділено на двадцять повітів, з них на теперішню Чернігівщину припали повіти: Козелецький, Остерський, Чернігівський, Менський, Стародубський, Погарський, Глухівський, Батуринський і Ніжинський. В кожному повіті заведено земський суд.

В 1764 році цариця Катерина назавжди скасувала гетьманський уряд і знову призначила в Глухові Малоросійську Колегію, на чолі якої поставила з титулом генерал-губернатора графа Петра Румянцева. Членами колегії призначено чотирьох москалів і чотирьох українців. В 1782 році поділено колишню Гетьманщину на три намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, при чому до останніх двох увійшли деякі частини теперішньої полтавської губернії. Старий поділ на полки було скасовано. З десяти козацьких полків зроблено десять карабинерних полків, старшині дано офіцерські чини (так, полковникам дано чин бригадира). Замість прежніх Скарбової Канцелярії й Генеральної Щотної Комісії заведено казенні палати, замість земських, городських і підкоморських судів заведено суди повітові, нижні земські суди й "нижні розправи"; посада возного перейшла в нижні земські суди, а сільських отаманів переіменовано у виборних. З 1832 року старий Литовський Статут, на підставі якого творено суд у Гетьманщині, замінено російськими законами.

Року 1796 чернігівське намісництво було назване "Малоросійською губернією" з прилученням до неї намісництва Новгород-Сіверського. У 1802 році Малоросійську губернію переіменовано в Чернігівську, яку 1808 року поділено на п'ятнадцять теперішніх повітів. У 1856 році скасовано було уряд генерал-губернатора в Чернігові і губернією правили з того часу аж до Великої Революції 1917 року звичайні губернатори.

На протязі XIX віку московський уряд стер усі ознаки які одріжняли життя колишньої Гетьманщини од звичайних російських губерній: скасовано місцеве право в судових ділах, скасовано міське самоврядування; на вищі адміністративні посади, не тільки світські, але й духовні призначалися москалі і то такі, що дуже вороже ставилися до всяких проявів місцевого життя, особливо в сфері національній; школи зроблено розсадниками обмосковлення й казенного патріотизму; всіма силами старався уряд заглушити всякі прояви національного українського життя. Але це йому не вдалося. З-поміж самого помосковленого панства — потомків колишньої старшини козацької — знайшлися люде, які не хотіли миритися з духовним приниженням свого народу, з його темнотою й неволею. Коли на порозі XVIII й XIX століттів відродилася українська література і в творах Івана Котляревського заявила про своє право на місце в ряду літератур других словянських народів, коли ця молода література одразу ставши на демократичному ґрунті, стала говорити про тяжке становище кріпацького люду на Україні, то в хорі голосів

українських письменників залунали й голоси чернігівців. Видатнішим з проміж них був Пантелеймон Куліш, син козака з містечка Вороніжа Глухівського повіту. Коли в кінці 50-х років під напором громадської думки московський царський уряд почав схилитися до того, щоб дати кріпакам волю і коли, нарешті, почав підготовлювати реформу і утворив для цього Губернський Комітет по виробленню сього проекта реформи, серед членів цього комітету визначилися своєю щирою обороною селянських інтересів освічені чернігівські пани, потомки козацьких родів — Олександр Маркович, Григорій Галаган, Василь Тарновський. 9 марта 1861 року було оповіщено в Чернігові царський маніфест од 19 лютого про скасування кріпацтва.

В кінці 50-х і на початку 60-х років у Чернігові розпочався досить живий літературний рух український, осередком якого зробився журнал "Черниговській Листок". видаваний двома мовами — російською й українською - відомим українським поетом-байкарем Л.Глібовим у 1861—63 роках. З місцевих українських письменників брали більшу участь в цьому рухові А.Шишацький-Іллич, М.Кузьменко, Ол.Кониський, Опанас Маркович, Степан Ніс.

1864 року на Чернігівщині заведено земське самоврядування. Не вважаючи на те, що уряд старався, щоб у земстві мали гору виключно панські елементи, такі, які б служили вірною опорою старому царському самодержавію, цілий ряд повітових земств, а іноді й земство губернське, виявляли вільнолюбний напрям і щиро дбали таки за народні інтереси, за навчання в школі на рідній українській мові, взагалі за широку народну просвіту. Серед громадських земських діячів заслуговують на добру пам'ять покійні вже М. Костянтинович, О. Ліндфорс, Ол. Русов, В.Хижняков, М.Долгорукий, а особливо — теперішній голова окружного суду Чернігові, заслужений український діяч Ілля Шраг.

В другій половині 90-х років багато попрацював у Чернігові на полі народнього українського видавництва Борис Грінченко, який, між иншим, упорядкував тут музей української старовини, подарований чернігівському губернському земству Василем Тарновським.

Уряд дуже боровся з ліберальним напрямом чернігівського земства, насилав таких губернаторів які душили найменші прояви громадського життя й вільної думки, — от як губернатор Анастасєв, що полишив по собі дуже темну пам'ять; навіть архієреїв таких настановляв, що були ворогами українського народу й завзятими обрусителями (такий був арх. Антоній, що старався спроваджувати на Чернігівщину попів з московських губерній і тридцять літ душив навіть тінь місцевого українського життя в церкві); але ніхто з цих гонителів і гасителів духа, не встиг приборкати громадського руху, так само, як сто літ казенного обрусительства в школі, в урядових інституціях, через салдачину,- не змогли стерти національного українського обличча більшої частини чернігівського населення. Коли в 1906 році після революційного руху двох років скликано було перший парламент у Росії — Думу Державну, од Чернігівщини пройшов ряд свідомих українців з Іллею Шрагом на чолі. До другої Думи 1907 року з Чернігівщини пройшли енергійні

українські посли — Микола Рубисов, Василь Хвіст та інші. Того ж року засновано в Чернігові "Просвіту", яка відкрила свої філії у Ніжині та в Козельці. Головою "Просвіти" був відомий письменник український М. Коцюбинський. Роки реакції змели ці здобутки революційного руху, який приніс був деяку пільгу й українській справі; наша Чернігівщина відродилась до нового життя тільки вже в 1917 році, коли вона знову стала нероздільною частиною єдиної, великої й вільної України.

*По незалежним обставинам перше видання "Історії" виходить без малюнків.

Вид.